

SAVILAIDA SOVIETINĖJE LIETUVOJE: ISTORIOGRAFINIS ASPEKTAS

EDITA SĖDAITYTĖ

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: editasedaityte@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjami lietuvių mokslininkų atlikti savilaidos tyrimai išėivijoje ir Lietuvoje. Mokslininkų darbai sugrupuoti pagal skirtingus tyrimo aspektus, išryškinant susiformavusias mokslines koncepcijas: savilaida – rezistencinė veikla, savilaida – Lietuvos spaudos istorijos dalis, savilaida – unikalus kultūros fenomenas. Sudaryta klasifikacija leido nustatyti, kurie pagrindinės spaudos istorijos klausimai yra išanalizuoti giliai, kuriais klausimais mokslininkų nuomonės nesutampa ir kaip būtų galima plėtoti tolesnius tyrimus.

Reikšminiai žodžiai: savilaida, pagrindinė spauda, istoriografija.

ĮVADAS

Sovietinė okupacija radikaliai pakeitė periodinės spaudos ir knygų leidybos padėtį Lietuvoje. Uždraudus religinę, tautinę, antitarybinę ar kitaip valdžiai neįtikusią literatūrą, oficialioje visuomeninėje ir netgi asmeninėje erdvėje neliko vietos kitai nuomonei, kritiniam mąstymui, naujoms idėjoms. Vis dėlto siekis laisvai reikšti mintis neišnyko, tik buvo perkeltas į kitą erdvę. Pradėjo formuotis reiškinys, istoriografijoje įvardijamas kaip savilaida.

Šią sąvoką mokslininkai apibrėžia nevienodai. Vieni autoriai lietuvišką savilaidą sieja su periodine spauda, kurios pradžią žymi 1972 m. pradėta leisti „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“. Kitiems savilaida – tai

visa, nepriklausomai nuo tiražo ir spausdinimo periodiškumo, sovietmečiu leista prieš oficialiąją ideologiją nukreipta spauda – nuo partizanų platintų atsisaukimų iki neginkluoto pasipriešinimo periodinių leidinių. Vidurio ir Rytų Europos šalyse (Lenkijoje, Vengrijoje), kuriose taip pat egzistavo šis reiškinys, sąvoka apima ir nelegaliai rengtas dailės parodas ar spektaklius. Tokiame kontekste savilaidos terminas žymi atskirą kultūrinę erdvę, kurioje įvairiomis formomis buvo galima laisvai reikšti savo idėjas. Vis dėlto Lietuvoje dauguma mokslininkų savilaidos terminą vartoja nuo 8-ojo dešimtmečio pradžiai leisti periodiniams arba nuo 5-ojo dešimtmečio spausdintiems neperiodiniams leidiniams apibūdinti.

Savilaidos tyrimai pradėti publikuoti 1978 m. išeivijoje ir tęsiami iki šiol. Nors iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ši tema nagrinėta daugelyje monografių ir straipsnių, dalis savilaidos, ypač neperiodinės, klausimų vis dar neanalizuota. Todėl šio straipsnio tikslas – nustatyti, kokie lietuviškos periodinės ir neperiodinės savilaidos moksliniai tyrimai yra atlikti ir kokia galėtų būti tolesnė jų plėtotė.

Kadangi šiame darbe analizuojamas problemos ištirtumas, tyrimų istoriografinė literatūra yra ir tyrimo šaltinis. Buvo siekta atrinkti visas mokslines publikacijas, kuriose koku nors aspektu iškeliama lietuviškosios savilaidos klausimai. Straipsnyje neanalizuoti patys leidiniai, dokumentiniai šaltiniai arba atsiminimai, nes tai pirminiai šaltiniai, neteikiantys informacijos apie mokslinius savilaidos vertinimus. Taip pat nenagrinėti užsienio autorių tyrimai, nes siekta susitelkti būtent ties lietuvių mokslininkų požiūriu į lietuvišką savilaidą, išskirti nusistovėjusias nuomones ir dar netirtus klausimus.

Visą surinktą istoriografiją galima suskirstyti į dvi dalis – lietuvių išeivių tyrimai ir tyrimai nepriklausomoje Lietuvoje. Pirmajai daliai priskiriami Stanley V. Vardžio [46; 47; 48; 49], Kęstučio K. Girniaus [5; 6; 7], Sauliaus Sužiedėlio [40], Tomo Remeikio [28; 29] straipsniai ir monografijos, taip pat Gintės Damušytės [4] ir Vytauto Skuodžio [33] publikacijos. Tyrimai nepriklausomoje Lietuvoje temišškai suklasifikuoti į tris grupes. Pirmoji – tai moksliniai tyrimai apie savilaidą kaip rezistencinio judėjimo arba Katalikų Bažnyčios pasipriešinimo

sovietinei sistemai dalį. Šiuo aspektu savilaidą tyrinėjo Romualdas Misiūnas ir Rein Taagepera [23], Algimantas Lileikis [22], Izidorius Ignatavičius [8], Juozapas Romualdas Bagušauskas [3], Arvydas Anušauskas ir Birutė Burauskaitė [1], Arūnas Streikus [37; 38; 39], Živilė Račkauskaitė [27], Gediminas Ilgūnas [9] bei autorių kolektyvai [20; 21]. Antrajai grupei priskiriami tyrimai, kuriuose į savilaidą žiūrima kaip į vieną iš Lietuvos spaudos istorijos etapų. Šia linkme dirbo mokslininkai Vytautas Užtupas [45], Vytautas Urbonas [42; 43; 44], Vanda Stonienė [35; 36] ir Albertas Ruzgas [30; 31]. Trečiajai grupei atstovauja darbai, kuriuose savilaida nagrinėjama kaip unikalus kultūros fenomenas. Daugiausia tai moksliniai straipsniai, parengti Arvydo Anušausko [2], Alvydo Juravičiaus [18], Algirdo Jakubčionio [10], Egidijaus Jaseliūno [11–13; 15–17], Valdemaro Klumbio [19], taip pat Vido Spenglos [34], Vilmos Vasiliauskaitės monografijos [50; 51] ir E. Jaseliūno daktaro disertacija [14].

SAVILAIIDOS TYRIMAI IŠEIVIJOJE

Pirmosios žinios apie savilaidą pasirodė išeivijos spaudoje, nes tik už Sovietų Sąjungos ribų buvo įmanoma tyrinėti pagrindinius leidinius. Vis dėlto slapta patekusi į Vakarų savilaida nebuvo visapusiškai ir išsamiai analizuojama – tyrėjai galėjo naudotis tik atsitiktiniais leidinių numeriais, ne visa Lietuvoje leista pagrindinė periodika autoriams buvo žinoma ir prieinama. Visus svetur publikuotus, savilaidai skirtus tyrimus temišškai galima suskirstyti į keturias

grupės. Žinoma, beveik visuose darbuose analizuojamos kelios temos, bet viena iš jų būna vyraujanti.

Pirmajai grupei atstovauja tie darbai, kuriuose tyrinėjami „LKB kronikos“ leidimo klausimai. Daugiausia ši leidinių nagrinėjo S. V. Vardys [46–49]. Autorius analizavo leidinio pasirodymo priežastis, bandė atsekti tikruosius leidėjus (ne visi savilaidoje pasirodę straipsniai buvo pasirašinėjami arba vartoti slapyvardžiai), nagrinėjo publikuotą informaciją, leidinio ryšius su Rusijoje ėjusiu pagrindiniu leidiniu „Einamųjų įvykių kronika“ bei siekė paaiškinti, kokiais metodais KGB stabdė „LKB kronikos“ spausdinimą ir sklaidą. V. S. Vardžio darbuose taip pat ryškus dar vienas savilaidos tyrimų aspektas – analizuojamas religinės ir tautinės rezistencijos santykis bei jo išraiška savilaidoje.

„LKB kronikos“ istorija nagrinėta ir G. Damušytės publikacijoje [4]. Darbas skirtas leidinio dešimties metų jubiliejui. Autorė pateikia trumpą „LKB kronikos“ istoriją, išskiria pagrindines leidinio pasirodymo priežastis, pateikia apibendrintus „LKB kronikos“ tikslus ir publikacijų tematiką. „LKB kronika“ išeivijoje taip pat buvo tiriama ir kaip dalis Katalikų Bažnyčios istorijos. 1988 m. pasirodė S. Sužiedėlio veikalas *Kardas ir kryžius. Lietuvos Bažnyčios istorija (The Sword and the Cross. A History of the Church in Lithuania)* [40], kuriame nagrinėjamas rezistencinių judėjimų ir savilaidos klausimas. S. Sužiedėlis analizavo „LKB kroniką“, aplinkybes, kurios verčia kunigus užsiimti pagrindinės spaudos

leidimu, taip pat kokią įtaką šis leidinys daro apskritai Katalikų Bažnyčios padėčiai Lietuvoje.

Vienas iš svarbiausių išeivijos mokslininkų nuopelnų – pirmasis bandymas klasifikuoti lietuvišką savilaidą, padėjęs pagrindus vėlesnių autorių savilaidos tyrimų modeliams. Pirmasis savilaidos klasifikaciją 1980 m. pateikė T. Remeikis [29]. Mokslininkas savilaidą skirstė į religinę, tautinę-kultūrinę ir liberaliąją-kairiųjų pažiūrų [29, 122]. Idėjinius skirtumus savilaidoje glaustai aptarė ir V. Skuodis [33]. Autorius mini pagrindinį susiformavusią opoziciją katalikiškai savilaidai. Savilaidos skirtumai minimi ir trumpose žintutėse, išspausdintose periodiniuose leidiniuose „Akiračiai“ ir „Europos Lietuvis“ [24; 26].

Vis dėlto bandymas klasifikuoti savilaidą susilaukė daug kritikos. Gan radikaliai šiuo klausimu mintis reiškė K. K. Girnius [6; 7], kuris visiškai atsisakė leidinių skirstymo į ideologines sroves. Savilaidos straipsnių teminius skirtumus ar pasitaikančią polemiką K. K. Girnius vertino kaip tikslingai skatinamą konfliktą tarp katalikų ir nacionalistų [6, 171]. Kitame tyrime jis taip pat be išlygų iškėlė Katalikų Bažnyčios svarbą disidentiniame judėjime [7, 517–518] ir pakartojo savo idėjas apie dirbtinai kuriamą konfliktą.

Taigi išeivijoje savilaida buvo tiriama kaip rezistencinių judėjimų arba Katalikų Bažnyčios istorijos dalis. Beveik visi mokslininkai daugiausia nagrinėjo „LKB kroniką“ ir tik T. Remeikis mėgino apžvelgti visus Lietuvoje leidžiamus periodinės savilaidos

leidinius, analizuoti jų skirtumus ir taip išskirti rezistencinio judėjimo kryptis. Vis dėlto toks požiūris į savilaidą, kuris vėlesnėje istoriografijoje taps vyraujantis, nebuvo supras-tas. Tad galima teigti, kad išėivijoje savilaida buvo laikoma išskirtinai Katalikų Bažnyčiai ir katalikams būdinga rezistencijos forma. Tai galima paaiškinti tuo, kad „LKB kronika“ buvo lengviausiai prieinama svetur gyvenantiems tyrėjams, apie kitus leidinius teko spręsti iš pavienių kitur perspausdintų straipsnių. Dėl šios priežasties dauguma išėivijos mokslininkų atsisakė išskirti savilaidos ideologines sroves ir visą pagrindinę periodiką laikė katalikiška.

SAVILAIIDOS TYRIMAI NEPRIKLAUSOMOJE LIETUVOJE

Atgavus nepriklausomybę tapo įmanomi moksliniai savilaidos tyrimai Lietuvoje. Buvo perimtas ir toliau tęsiamas išėivijos mokslininkų įdirbis bei pradėti analizuoti nauji pagrindinės spaudos aspektai. Savilaidos tyrimai Lietuvoje plėtojami trimis pagrindinėmis kryptimis. Kaip ir išėivijoje, Lietuvoje dalis mokslininkų savilaidą nagrinėja bendrame rezistencinių judėjimų kontekste. Visgi pastebimos ir dvi naujos tendencijos – tyrinėti savilaidą kaip vieną iš periodinės spaudos istorijos etapų arba kaip fenomenalų kultūrinį reiškinį. Šiuo atveju pats savilaidos terminas nesiejamas tik su konkrečiu leidiniu, bet apima visą informacijos atrinkimo, spausdinimo ir platinimo procesą.

Savilaida – rezistencinio judėjimo dalis. Savilaidos, kaip rezistencinio

judėjimo dalies, tyrimai daugiausia publikuoti Lietuvos sovietinės okupacijos analizei skirtose monografijose. Tai R. J. Misiūno ir R. Taagepera [23], A. Lileikio [22], A. Anušausko ir B. Burauskaitės [1] bei autorių kolektyvų parengtos monografijos [21; 32]. Mokslininkai šiuose darbuose nagrinėja antisovietinio pagrindžio raidą, savilaidos reikšmę visame rezistenciniame judėjime arba būtent katalikiškos savilaidos vietą Katalikų Bažnyčios pasipriešini-me okupacijai. Šalia religinio pobūdžio periodinių leidinių aptariama ir pilietinei arba tautinei kryptčiai priskiriama savilaida. *Pilietinės, tautinės savilaidos* terminai dažniausiai vartojami sinonimiškai kalbant apie tokius leidinius kaip „Vytis“, „Laisvės šauklys“, „Perspektyvos“ (šis leidinys kar-tais įvardijamas kaip liberaliosios, o kartais ir eurokomunistinės kryptties), „Alma Mater“. Analizuojamos šių leidinių spausdinimo aplinkybės, bandoma išskirti straipsnių tematikos tendencijas, sudaryti galimas leidinių temines klasifikacijas.

Tyrimuose, kuriuose nagrinėjamas tik Katalikų Bažnyčios pasipriešinimas sovietiniams suvaržymams, daugiausia dėmesio skiriama „LKB kronikos“ leidimo ir platinimo istorijai, analizuojamos leidinio pasirodymo priežastys ir KGB taikytos represijos. Šiuo aspektu religinė savilaida nagrinėjama A. Streikaus [37–39], I. Ignatavičiaus [8], taip pat autorių kolektyvų [20] parengtuose darbuose. Katalikiška savilaida apibūdinama kaip Bažnyčios bandymas kovoti su draudimu oficialiai spausdinti religinio turinio literatūrą. Jos pradžia – 5-ojo dešimtmečio

pabaigoje pradėti spausdinti neperiodiniai religinio turinio leidiniai.

Savilaidos klausimai analizuojami ir išryškinant kai kuriuos rezistencinio judėjimo aspektus. Ž. Račkauskaitė [27] savilaida rėmėsi tyrinėjama 7–8-ojo dešimtmečio jaunimo opozicinę veiklą. J. R. Bagušauskas [3], siekdamas atskleisti jaunimo organizacijų rezistencinio judėjimo raidą, aptaria, kaip jaunimas prisidėjo prie pagrindinės spaudos platinimo. Atskiri rezistencinio pasipriešinimo klausimai nagrinėti T. Remeikio [28] ir G. Ilgūno [9] tyrimuose. T. Remeikis šalia katalikiškų leidinių išskiria nekatalikišką liberaliąją spaudą. G. Ilgūnas savilaidą suskirstė į dvi pagrindines kryptis: „kovojanči už tikinčiųjų teises ir siekianti Lietuvos valstybingumo atkūrimo, kurioje reiškesi tautiškoji ir demokratinė – liberalioji idėjos“ [9, 41].

Naujausioje kolektyvinėje monografijoje *Sąjūdžio ištakų beiėskant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia* [32] savilaida nagrinėjama kaip teorinio paralelinės visuomenės modelio dalis. Tyrime neanalizuojami konkretūs leidiniai, savilaida pateikiama kaip alternatyvi kultūrinė erdvė, kurioje galima laisvai reikšti savo nuomonę bei kuri tarpusavyje jungia grupę žmonių.

Savilaida – Lietuvos spaudos istorijos dalis. Viena iš naujų savilaidos tyrimų kryptių – pagrindinius leidinius nagrinėti kaip Lietuvos spaudos istorijos dalį. Analizuojant Lietuvos periodinės ir neperiodinės spaudos istoriją sovietinės okupacijos laikotarpiu, išskiriama oficialioji komunistinė spauda ir savilaidos pagrindi-

niai leidiniai. Vis dėlto nei šie leidiniai, nei autorių požiūrį formuojančios publikacijos giliau netyrinėjamos, dažniausiai leidiniai tik išvardijami, pateikiama apibendrinta publikacijų tematika, glaustai apibūdinama leidimo sąlygų specifika.

1992 m. išleistoje pirmojoje *Žurnalisto žinyno* [45] dalyje paskelbtas Jono Bulotos parengtas straipsnis „Periodinės spaudos raida Lietuvoje“, kuriame paliečiamas ir pagrindinės spaudos klausimas. J. Bulota išskiria 1941–1944 metus, kai, pasak autoriaus, Lietuvoje susiformavo pirmasis pagrindinės spaudos tinklas – pagrindinių organizacijų rengti leidiniai, kurie įvardijami kaip antisovietinė rezistencinė spauda. J. Bulota mini ir tokią pagrindinę spaudą, kuri nėra analizuojama kitų autorių darbuose, – tremtinių leidinius, spausdintus lageriuose, bandymus rengti spaudą sovietinės armijos daliniuose. Autorius taip pat glaustai aptaria svarbiausius nuo aštuntojo dešimtmečio rengtus periodinės savilaidos leidinius.

Periodinės savilaidos istorija iš dalies atsispindi ir V. Urbono darbuose [42–44]. Tačiau šių leidinių autorius išsamiau nenauginėja, apsiriboja tik jų paminėjimu. V. Urbonas nebando leidinių ir klasifikuoti, tik išskiria katalikiškos krypties leidinius „Ateitis“, „Rūpintojėlis“ ir „Tiesos kelias“. Aptardamas pagrindinius laikraščius autorius akcentavo jų reproduktivimo būdą – išspausdinti poligrafine technika, hektografu, rotatoriumi arba rašomąja mašinėle. Bendrais bruožais nusakoma ir leidiniuose skelbiamų publikacijų tematika. Trumpa savilaidos leidinių istorija (chronologija, straipsnių tematika,

specifiniai bruožai – epigrafai, dedikacijos, prie laikraščio leidimo prisidėję asmenys bei priežastys, dėl kurių nutrauktas leidinio spausdinimas) pateikiama ir A. Ruzgo parengtame pagrindinių leidinių sąvade [31].

Knygotyriniu aspektu savilaidą bandė nagrinėti V. Stonienė. Viename monografijos *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)* [35] skyriuje aptariama pagrindinė spauda. Šis tyrimas perspausdintas ir kitame autorės darbe *Lietuvos knyga ir visuomenė: nuo spaudos draudimo iki nepriklausomybės atkūrimo* [36]. V. Stonienė kaip svarbiausią pagrindinės spaudos leidinių išskyrė „LKB kroniką“, trumpai apibūdino straipsnių tematiką, leidėjus, „LKB kronikos“ patekimą į Vakarų. Taip pat minimi ir kiti periodiniai savilaidos leidiniai bei pagrindinėse spaustuvėse nelegaliai spausdintos maldaknygės, lietuvių kalinių ir tremtinių kūryba.

Savilaidos kaip unikalaus kultūros reiškinių tyrimai. Savilaidos kaip atskiro, unikalaus kultūrinio reiškinių samprata įsitvirtino tik nepriklausomoje Lietuvoje. Tokio pobūdžio tyrimai plėtojami šiomis pagrindinėmis kryptimis: pradėti nagrinėti atskiri periodinės savilaidos leidiniai, daugiau dėmesio skiriama tautinei savilaidai, analizuojama terminijos problematika, kuriami nauji teminės klasifikacijos ir chronologijos modeliai.

Pirmoji savilaidos kaip unikalaus reiškinių tyrimų kryptis – atskirų savilaidos leidinių analizė. Giliausiai išnagrinėta „LKB kronika“. Šiam leidiniui skirta V. Spenglos monografija *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis* [34], kurioje nagrinėjama „LKB

kronikos“ istorija, KGB kova prieš leidėjus, „LKB kronikos“ straipsnių tematika, priemonės, naudotos siekiant perduoti leidinį į Vakarų, tiražavimo technikos – spausdinimo mašinėlių ir savadarbių kopijavimo aparatų – naudojimo specifika.

„LKB kronika“ nagrinėta ir kai kuriuose straipsniuose. 1999 m. pasirodė E. Jaseliūno publikacija „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ kaip pagrindžio spaudos leidybos istorijos šaltinis“ [12], kuriame „LKB kronika“ analizuojama kaip istorijos šaltinis, nagrinėjama jo specifika ir galimas panaudojimas tolesniems tyrimams. Aptariama „LKB kronikos“ struktūra – sąvokos „redakcija“ vartojimas, publikacijų autorystės klausimas, informacijos rinkimo tinklas, išleidimo datos problematika. Galima teigti, kad tai vienintelis straipsnis, kuriame savilaidos leidinys nagrinėjimas ne tik iš istorinių, bet ir iš knygotyrinių pozicijų. 1999 m. paskelbtas kitas E. Jaseliūno tyrimas – „Lietuvos katalikiška periodinė spauda XX a. 8-ajame dešimtmetyje“ [11], kuriame analizuojamos katalikiškos savilaidos atsiradimo priežastys ir pagrindinė leidyba, veikusi dar iki „LKB kronikos“ pasirodymo, jos įtaka periodinei savilaidai. Nemažai dėmesio skiriama informacijai, kuri pasiekdavo „LKB kroniką“, analizuojama, kaip ji pasiskirsto geografiškai. Kitame darbe [13] E. Jaseliūnas nagrinėjo Rusijos žmogaus teisių, žydų ir Lietuvos katalikiškojo judėjimo periodinės savilaidos formavimosi tendencijas. Daug dėmesio skiriama organizuoto kunigų pasipriešinimo ištakoms, tokiu būdu bandant atskleisti ir savilaidos leidimą skatinusias priežastis.

Glaustą „LKB kronikas“ spausdinimo istoriją, priešastis, lėmusias leidinio pasirodymą, bei sovietinės valdžios bandymus jį sustabdyti pateikia A. Juravičius [18]. Šia tema paskelbtas istoriko A. Jakubčionio pranešimas [10]. 2004 m. *Parlamento studijose* pasirodė A. Anušausko darbas „Pagrindinės bei alternatyvios spaudos raida ir vaidmuo (1944–1987 m.)“ [2]. Analizuodamas etapą nuo 1972 m. autorius taip pat daugiausia dėmesio skyrė „LKB kronikai“, šio leidinio iniciatoriams, istorijai. Kitų leidinių pateikiami tik pavadinimai.

Atskirose publikacijose taip pat analizuoti leidiniai „Alma Mater“ ir „Perspektyvos“. Pirmojo leidinio spausdinimo istoriją pateikė A. Ruzgas [30], „Perspektyvų“ istoriją, leidinio intelektualinės kokybės ir plitimo visuomenėje aspektus nagrinėjo V. Klumbys [19]. Autorius itin daug rašė apie aštuntojo dešimtmečio pabaigos visuomenę, siekdamas atskleisti to meto situaciją, priešastis, paskatinusias savilaidos augimą.

Kitas naujų tyrimų aspektas – pradėta giliau analizuoti tautinė savilaida. Šiuo požiūriu dvi monografijas parengė V. Vasiliauskaitė [50; 51]. Pirmoje monografijoje *Tautinė ir liberalioji pagrindžio spauda Lietuvoje 1976–1981* [51] išskiriamos trys savilaidos kryptys: 1) katalikiškoji, 2) tautinė, 3) liberalioji. Už šios klasifikacijos ribų paliekami nenuoseklus periodiškumo, vienkartiniai leidiniai. V. Vasiliauskaitė glaustai pateikė liberaliosios ir tautinės savilaidos atsiradimo priešastis, autorius, leidiniuose publikuotų straipsnių tematikos specifiką. Autorė nagrinėjo savilaidos spausdinimo, dauginimo ir

platinimo sąlygas, materialinę bazę – techninę įrangą, patalpas, lėšas. Taip pat aptarti tautinės ir liberaliosios savilaidos ryšiai su išėivija, kurie buvo itin svarbūs spausdinamų idėjų sklaidai, ir su kitais savilaidos leidiniais.

2006 m. pasirodė antroji V. Vasiliauskaitės monografija *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida (1972–1989)* [50]. Šiame darbe pateikiama kitokia savilaidos klasifikacija. Vis dar išlaikomas leidinių skirstymas į tris minėtas kryptis, tačiau jos įvardijamos kitais terminais: 1) religinė, 2) pilietinė, 3) literatūrinė-kultūrinė. V. Vasiliauskaitė taip pat suformulavo savilaidos etapų chronologiją. Jos nustatyti trys laikotarpiai: 1) 1972–1975 m. pradėta leisti „LKB kronika“ yra vienintelis savilaidos leidinys Lietuvoje, 2) 1975–1981 m. išsiplėtojo aktyviausias periodinės pagrindžio spaudos leidimo etapas, 3) 1981–1989 m. dėl represijų nutrūko daugelio periodinių leidinių rengimas ir platinimas.

Šioje monografijoje iškeliami ir savilaidos tyrimuose vartojamos terminijos klausimai. V. Vasiliauskaitė analizavo sąvokos *savilaida* kilmę ir reikšmę. *Savilaida* – tiesioginis rusiško žodžio *самиздат* vertimas. Nors sąvoka *samizdatas* daugelyje Vidurio Rytų Europos šalių nėra verčiama, istoriografijoje aptinkama įvairių šios sąvokos sinonimų. Autorė išskiria tris sąvokos *samizdatas* sinonimų rūšis: 1) legitimumą nusakančios sąvokos – neleistinoji spauda, neoficialioji spauda, uždraustoji, nelegali spauda, antisovietinė, antivalstybinė spauda, 2) leidimo sąlygas ir pobūdį žyminčios sąvokos: pagrindžio spauda, autonominė, konspiracinė, laisvoji,

necenzūruota spauda, 3) savilaidos turinį ir paskirtį nusakančios sąvokos: disidentinė, opozicinė spauda, alternatyvioji literatūra, paralelinė, antroji kultūra. Vis dėlto tiksliausias, visas grupes apimantis yra terminas *savilaida*: tai *visokie spausdintiniai tekstai, pasirodę be valstybinių cenzūros institucijų leidimo: nuo informacinių lapelių, atsisaukimų, pareiškimų, peticijų, dokumentų iki knygų ir periodinių leidinių* [50, 10].

Kitus *savilaidos* sąvokos aspektus dalyje savo daktaro disertacijos nagrinėjo E. Jaseliūnas [14]. Šis disertacijos skyrius vėliau buvo perspausdintas kaip atskiras straipsnis [16]. E. Jaseliūnas analizavo *savilaidos* termino perėjimą į viešąją SSRS erdvę: net ir KGB dokumentuose vartojamas terminas *самиздатовская литература*. Autorius taip pat tyrė sąvokos vartoseną pačioje *savilaidoje* – kurie pagrindiniai leidiniai savo aktyvumu leidimo laikotarpiu patys save įvardijo kaip *savilaidą*. Paaiškėjo, kad *savilaidos* terminas vartotas fragmentiškai, daugiausia keičiant terminu „pagrindinė spauda“. Net ir pačiu terminu *savilaida*, pasak E. Jaseliūno, *buvo identifikuojamas pagrindinės spaudos dauginimo ir platinimo būdas, o ne pats tekstas* [14, 22]. V. Vasiliauskaitės ir E. Jaseliūno atlikta sąvokų analizė žymi ir naują *savilaidos* tyrimų aspektą – siekį į mokslinius darbus apie *savilaidą* įtraukti terminologijos norminimo klausimus ir sistemingą vartojimą.

2006 m. E. Jaseliūnas apgynė daktaro disertaciją „Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje“ [14], kurios tikslas – iširti ir įvertinti *savilaidą*, kaip fenomenalų reiškinių

sovietinėje Lietuvoje, jos raidą ir įtaką dariusius veiksnius. Šalia jau minėtos terminijos analizės pateikiamas ir *savilaidos* plitimo modelis. *Savilaida* – vienintelis leidybos būdas, kai leidėjas ir teksto autorius visiškai nekontroliuoja ir negali pasirinkti nei tiražo, nei galimų skaitytojų. *Savilaida* plinta iš rankų į rankas, ji gali būti perkopijuojama, padauginama, *tokiu jos plitimo metu leidėjo ir skaitytojo funkcijos susilieja, o skaitytojas savaimė tampa ir leidėju* [14, 24]. Leidiniams plintant tokiu būdu galutinis tiražas priklausydavo nuo teksto aktualumo bei skaitytojų siekio patiemis kopijuoti ir dauginti *savilaidą*.

Disertacijoje E. Jaseliūnas pateikia naują klasifikaciją, kurioje *savilaida* yra tik viena iš pagrindinės spaudos dalių, šalia naminės, būrelio bei partizaninės spaudos. Naminė spauda skirta tik asmeniniam naudojimui, ji nesklisdavo už namų ribų. Būrelio spauda plinta ne namų, o konkrečių asmenų – bendraminčių, draugų – būrelyje. Partizaninę spaudą sudarė tie leidiniai, kurie turėjo kuo greičiau ir plačiau sklisti visuomenėje. Šiuo atveju skaitytojai neištraukiami į platinimą, juolab kad, pavyzdžiui, atsisaukimai nebūdavo kopijuojami. Tyrime nagrinėjama ir *savilaidos* chronologijos problematika. Aptardamas *savilaidos* pradžią autorius mini 1954 m. pasirodžiusius mažus leidinius, skirtus pasidalyti pažįstamų grupėje. Vis dėlto šie leidiniai priskiriami ne *savilaidai*, o būrelio leidiniams. *Savilaidos* pabaigos data taip pat nėra aiški, nes nuo 1988 m. dalis leidinių nuostojo eiti arba tapo Sąjūdžio spaudos dalimi. Tokiu būdu *savilaidos* mechanizmas neteko savo aktualumo ir jį pakeitė nauja, nors vis dar neoficiali, spauda.

Disertacijoje E. Jaseliūnas daugiausia dėmesio skyrė katalikiškajai savilaidai. Autorius nagrinėjo Vatikano II Susirinkimo nutarimų įtaką katalikiškos savilaidos susiformavimui, analizavo, kokiais kanalais ir iš kur į „LKB kroniką“ patekdavo informacija, kaip būdavo atrenkama, kurios žinios yra tikros, o kurios – KGB bandymas kompromituoti leidinį. „LKB kronika“ laikoma pagrindiniu savilaidos leidiniu, ne tik žyminčiu savilaidos pradžia, bet ir skatinančiu kitų leidinių atsiradimą.

2008 m. „Knygotyros“ 51 tome išspausdintas E. Jaseliūno straipsnis „Savilaidos modelis ir Molotovo–Ribbentropo pakto dokumentų sklaidos atvejis“ [15]. Autorius, pasirinkęs vieno atvejo tyrimo metodą, siekia paaiškinti, kaip pogrindžio spaudoje plito konkretus dokumentas. Straipsnyje dar kartą nagrinėjami terminai *savilaida* ir *pogrindinė spauda*. Pasak E. Jaseliūno, savilaida nėra tik tekstinė informacija, savilaidos būdu buvo spausdinamos nuotraukos, žemėlapiai, meno kūrinių reprodukcijos. E. Jaseliūnas linkęs terminą *savilaida* vartoti ne paties kūrinio, o jo platinimo būdo prasme – savilaida šiuo atveju yra ne tai, kas plinta, o kaip plinta. Vis dėlto kitose tyrimo vietose terminai *savilaida* ir *pogrindinė spauda* vartojami sinonimiškai.

Vienas iš naujausių E. Jaseliūno tyrimų „Žiniasklaida ir ideologija. Pralaužiant geležinę uždangą: Rusijos disidentų vaidmuo perduodant laisvą žodį į Vakarų“ [17], kuriame analizuojamas lietuviškos ir rusiškos savilaidos spausdinimas, informacijos tarp įvairių leidinių kaita, kuri įvardijama „piliečių žurnalistikos“ terminu.

Taigi savilaidą Lietuvos mokslininkai nagrinėja keturiais skirtingais aspektais: kaip rezistencinio judėjimo dalį, kaip vieną iš Lietuvos spaudos istorijos etapų, kaip Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos dalį arba kaip atskirą fenomeną. Vis dėlto tyrimuose dar nėra nusistovėjusi sąvokų vartoseną, lieka neaiškūs kai kurie chronologijos aspektai ir leidinių tarpusavio santykiai, be to, visuose darbuose tiriama tik periodikos savilaida. Tad nors iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad nemažai savilaidos klausimų ištyrinėta, iš tikro dar yra erdvės tolesniems tyrimams ir jų plėtrai.

IŠVADOS

- Nuo 1978 iki 1990 metų Lietuvos savilaida tyrinėta tik iševijoje. Dėl šaltinių trūkumo analizuota tik maža dalis leidinių. Į savilaidą iševijos mokslininkai žvelgė kaip į rezistencinio judėjimo (tautinio arba bažnytinio) dalį.
- Tyrimai Nepriklausomoje Lietuvoje prasidėjo nuo 1990 m. Savilaida analizuojama trimis pagrindiniais aspektais: savilaida kaip rezistencinė veikla, savilaida – vienas iš spaudos istorijos etapų, savilaida – atskiras ir unikalus kultūros fenomenas.
- Ne visais klausimais mokslininkų nuomonės sutampa. Istoriografijoje nėra sistemingo savilaidai sinonimiškų sąvokų vartojimo, išskiriamos skirtingos savilaidos susiformavimo priežastys, nėra bendros leidinių ideologinių srovių klasifikacijos. Pagrindą sudaro savilaidos

išskaidymas į religinę ir tautinę arba pilietinę, bet vartojama nevienoda terminija. Istoriografijoje nėra nusistovėję tautinės ir religinės savilaidos tarpusavio ryšių vertinimai. Tyrėjų nuomonės įvairuoja nuo absoliutaus „LKB kronikos“ reikšmės iškėlimo, nutylint kitų leidinių egzistavimą (I. Ignatavičius, V. Spengla), arba atsiribojimo nuo kitos ideologijos srovės, argumentuojant, kad ji jau ištirta (E. Jaseliūnas, V. Vasiliauskaitė), iki bandymų paaiškinti leidinių tarpusavio ryšius (V. Klumbys).

- Dalis savilaidos ypatumų nagrinėta paviršutiniškai arba tik iš dalies. Itin mažai tyrinėta tautinė periodinė savilaida. V. Vasiliauskaitės monografijos neapima visų šios krypties periodinės savilaidos leidinių, nėra aiškūs religinės ir tautinės savilaidos ryšiai. Tik E. Jaseliūnas ir

V. Stonienė bandė tirti savilaidą knygotyrimo aspektu: analizuoti straipsnių autorystės, redakcijos, išleidimo datos klausimus. Dauguma tyrimų atlikti taikant istorinį arba aprašomąjį metodus.

- Visiškai netirta neperiodinė savilaida. E. Jaseliūnas, A. Jakubčionis ir A. Streikus užsimena apie tokių leidinių egzistavimą, bet daugiau jokių faktų nepateikia, plačiau neanalizuoja. Savilaidos tyrimams reikalingos gilesnės šaltinių studijos, būtina nagrinėti neseniai surastus savilaidos leidinius. Dalis autorių remiasi ankstesniais išievių darbais, kurie pagrįsti tik tuo metu prieinama šaltinių baze. Šalia naujų mokslinių tyrimų būtinos ir šaltinių paieškos. Ne visi savilaidos leidiniai yra surasti ir suregistruoti, o netinkamai saugomi šie unikalūs paveldo objektai gali sunykti.

NUORODOS

1. ANUŠAUSKAS, Arvydas; BURAUŠKAUSKAITĖ, Birutė. *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė: Baltijos šalių išsivadavimo kelių paieškos: pilietinis protestas ir Europos Parlamentas 1979–1983 metais*. Vilnius, 2002.

2. ANUŠAUSKAS, Arvydas. Pogrindinės bei alternatyvios spaudos raida ir vaidmuo (1944–1987 m.). *Parlamento studijos*, 2004, nr. 1, p. 61–68.

3. BAGUŠAUSKAS, Juozapas, Romualdas. *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*. Vilnius, 1999. 446 p. ISBN 9986-757-27-4.

4. DAMUŠYTĖ, Gintė. Lietuvos pogrindžio spauda. *Į Laisvę*, nr. 87 (124). Santa Monica, 1983, balandis, p. 50–61.

5. GIRNIUS, K. Kęstutis. Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje. *Aidai*, nr. 3 (340–354), 1983, gegužė–birželis, p. 161–172.

6. GIRNIUS, K. Kęstutis. Lietuvos pasipriešinimo istorijos klystkeliais. *Aidai*, nr. 5 (336–350), 1981, rugsėjis–spalis, p. 340–348.

7. GIRNIUS, K. Kęstutis. Nelygi kova tęsiasi: katalikų pasipriešinimas po 1978 m. Iš *Krikščionybė Lietuvoje*. Čikaga, 1997, p. 514–542.

8. IGNATAVIČIUS, Izidorius. *Lietuvos naikinimas ir tautos kovos (1940–1998)*. Vilnius, 1999. 701 p. ISBN 5-415-01387-3.

9. ILGŪNAS, Gediminas. Lietuvos žmonių kova už laisvę ir nepriklausomybę 1940–1990 metais. *Gairės*, 2000, nr. 2, p. 39–44.

10. JAKUBČIONIS, Algirdas. Bažnyčios pasipriešinimas 1970–1980 metais. *XXI amžius*, 1997 geg. 5–14, nr. 37, p. 10–11.
11. JASELIŪNAS, Egidijus. Lietuvos katalikiška periodinė spauda XX a. 8-ajame dešimtmetyje. *LKMA metraštis*, 1999, t. 15, p. 217–256.
12. JESELIŪNAS, Egidijus. „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ kaip pagrindžio spaudos leidybos istorijos šaltinis. *LKMA metraštis*, 1999, t. 14, p. 425–437.
13. JASELIŪNAS, Egidijus. Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškinys ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 1 (11), p. 7–43.
14. JASELIŪNAS, Egidijus. *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje*: daktaro disertacija. Vilnius, 2006. 171 p.
15. JASELIŪNAS, Egidijus. Savilaidos modelis ir Molotovo–Ribbentropo pakto dokumentų sklaidos atvejais. *Knygotyra*, 2008, t. 51, p. 57–76.
16. JASELIŪNAS, Egidijus. Savilaidos termino genėzė: nuo avangardinės poezijos rinkinių pavadinimo iki lietuviškojo naujadaro. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 100–120.
17. JASELIŪNAS, Egidijus. Žiniasklaida ir ideologija. Pralaužiant geležinę uždangą: Rusijos disidentų vaidmuo perduodant laisvą žodį į Vakarų. *Informacijos mokslai*, 2009, nr. 51, p. 54–69.
18. JURAVIČIUS, Alvydas. XX a. pabaigos knygnešiai. *Kultūros barai*, 1991, nr. 1, p. 50–54.
19. KLUMBYŠ, Valdemaras. Pagrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2 (12), p. 179–208.
20. *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius, 2006. 595 p. ISBN 9955-656-18-2.
21. *Lietuva 1940–1990*. Vilnius, 2005. 719 p. ISBN 978-9986-757-78-8.
22. LILEIKIS, Algimantas. *Nenugalėtoji Lietuva*. Vilnius, 1993. 597 p.
23. MISIŪNAS, Romualdas; TAAGEPERA, Rein. *Baltijos valstybės priklausomybės metais, 1940–1980*. Vilnius, 1992. 342 p. ISBN 5-417-00585-1.
24. Naujas savilaidos žurnalas „Vytis“. *Europos lietuvis*, 1980 kovo 10, (Londonas), nr. 10(1500), p. 3.
25. PADRĖZAITĖ, Evelina. Pagrindžio spauda Vilniaus universiteto bibliotekos Prano Račiūno asmens fonde. *Knygotyra*, 2001, t. 37, p. 213–219.
26. „Pasauliečių“ ir „dvasiškių“ dialogas. *Akiračiai*, 1979, birželis–liepa, nr. 6. p. 6–7.
27. RAČKAUSKAITĖ, Živilė. Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje. *Genocidas ir rezistencija*, 1998, nr. 2, p. 52–69.
28. REMEIKIS, Tomas. Disidentinis judėjimas ir pagrindžio leidiniai. *Tautos atmintis*, 1996, nr. 6, p. 60–63.
29. REMEIKIS, Tomas. *Opposition to Soviet rule in Lithuania 1945–1980*. Chicago, 1980. 680 p.
30. RUZGAS, Albertas. Pagrindinis kultūros žurnalas. *Kultūros barai*, 1994, nr. 1, p. 73–74.
31. RUZGAS, Albertas. *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai: okupacijų metai, 1940–1989*. Vilnius, 2010. 247 p. ISBN 978-609-8037-02-9.
32. *Sąjudžio ištakų beiškant*: nepaklusniųjų tinklaveikos galia. Vilnius, 2011. 439 p. ISBN 978-9955-23-532-3.
33. SKUODIS, Vytautas. Lietuvos po-

- grindžio spaudos žingsniai. *Aidai*, 1988, nr. 4 (381), p. 266–272.
34. SPENGLA, Vidas. *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*. Vilnius, 2001. 519 p. ISBN 9986-592-31-3.
35. STONIENĖ, Vanda. *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)*. Vilnius, 2000. 142 p. ISBN 9955-425-11-3.
36. STONIENĖ, Vanda. *Lietuvos knyga ir visuomenė: nuo spaudos draudimo iki nepriklausomybės atkūrimo*. Vilnius, 2006. 121 p. ISBN 9955-699-14-0.
37. STREIKUS, Arūnas. Lietuvos katalikų Bažnyčia 1940–1990 m. *LKMA metraštis*, 1998, t. 12, p. 39–67.
38. STREIKUS, Arūnas. *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990 m.)*. Vilnius, 2002. 374 p. ISBN 9986-757-53-3.
39. STREIKUS, Arūnas. Tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje: didžiausio aktyvumo dešimtmetis (1972–1982 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2003, nr. 1(13), p. 88–92.
40. SUŽIEDĖLIS, Saulius. *The Sword and the Cross: A History of the Church in Lithuania*. Indiana, 1988. 264 p. ISBN 0-87973-416-7.
41. Šveicarijoje leidžiamasis „Samizdat“. *Europos lietuvis*, 1980 spalio 27, nr. 41(1531), p. 2.
42. URBONAS, Vytautas. *Lietuvių laikraštis: nuo seniausių dienų iki mūsų dienų*. Vilnius, 1997. 212 p. ISBN 9986-19-274-9.
43. URBONAS, Vytautas. *Lietuvių periodinė spauda: raidos istorija ir dabartis*. Vilnius, 1995. 179 p. ISBN 9986-510-04-X.
44. URBONAS, Vytautas. *Lietuvių žurnalas: nuo pirmojo numerio iki šių dienų*. Vilnius, 1993. 176 p.
45. UŽTUPAS, Vytautas. *Žurnalisto žinynas*. Kaunas, 1992. 351 p.
46. VARDYS, V. Stanley. Katalikiškoji rezistencija ir tautos likimas. *Aidai*, 1978 rugs.–spalis, nr. 7(312–327)–8(313–329).
47. VARDYS, V. Stanley. Maskvos karas prieš LKB Kroniką. *Į Laisvę*, (Santa Monica), 1978 rugs., nr. 73(110), p. 4–16.
48. VARDYS, V. Stanley. Rezistencija Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo: žvilgsnis iš istorinės perspektyvos. *Aidai*, 1981 kovas–balandis, nr. 2(333–347), p. 65–73.
49. VARDYS, V. Stanley. *The Catholic Church, Dissident And Nationality in Soviet Lithuania*. Boulder, 1978. 336 p. ISBN 0-914710-36-2.
50. VASILIAUSKAITĖ, Vilma. *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaidai (1972–1989)*. Vilnius, 2006. 175 p. ISBN 9986-757-71-1.
51. VASILIAUSKAITĖ, Vilma. *Tautinė ir liberalioji pagrindžio spauda Lietuvoje 1976–1981*. Vilnius, 2002. 111 p. ISBN 9986-625-30-0.

THE SOVIET SMALL-CIRCULATION SAMIZDAT: ANALYSIS AND RESULTS

EDITA SĖDAITYTĖ

Abstract

The object of this work is samizdat publications in Lithuania during the Soviet occupation. The aim of this study was to identify what types of research have published by now and how to develop the further analysis of samizdat.

The study has shown, that Lithuanian researchers analyze samizdat in three different aspects: as part of dissident movement, as part of the Lithuanian press history, and as a unique phenomenon. The terms defining samizdat are not used systematically, but the most frequent terms are samizdat, underground press, illegal press, and dissident press. There are different opinions about the emergence of samizdat. Some historians associate the beginning of samizdat with "Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika", some say that samizdat is part of illegal press started in the nineteenth century, and others that samizdat emerged in the 1950s.

Different authors suggest different classification models of the underground press. The basis of all classifications is the division into religious

and secular press, but the terminology is different in every research. Also, there is no consensus in historiography, how the secular and the religious forms of samizdat are connected with each other. Some historians analyze only the religious underground press and ignore the other types of samizdat. Some say that other types of underground press have already been studied and nothing new can be said. Some scientists look for the ways to show connections between different types of samizdat.

Only E. Jaseliūnas and V. Stonienė tried to analyze samizdat in the aspects of book science: to examine the authorship of articles, printing specifics and release date issues. There are only a few works about the secular periodical samizdat, and there is absolutely no analysis of the non-periodical underground press. The further scientific analysis requires a deeper study of sources; it is necessary to examine the recently detected samizdat press and search for more of it, because not all samizdat press has been found and registered.

Įteikta 2012 m. birželio mėn.